

NA ITOVO

Vakarautaka: Naomi Koroisamanunu
©Tabana Ni Vosa kei Na iTovo Vakaviti

E totoka na bula dina vakaitaukei ena noda taurivaka na itovo kei na vosa e veiganiti kaya, qo e dua na ka eda kilai tani kina. E laurai ni sa veisau sara tiko na veitovo eso, na veitovo ka kauta mai na lotu kei na vuli. Na isulusulu, na ivosavosa, na iseruseru, na ilakolako, na itovo ni kana, na itovo ni veivosaki kei na veiyaya e vuqa e dau vakayagataki sa kunei nira sa veisau sara vakalevu.

Era sa yali na veitovo rakorako ka da dau divi tani kina na itaukei, qori na itovo rakorako ni veivosaki, ni vei dokadokai, ni sulusulu, ni kotikoti, ni veikacivi, ni veivakabulataki ni sa curu mai na veivakarau vou ni gauna qo. Na isulu me vaka na tarauese balavu, na sitokini kei na ivava era sega ni sulu vakaviti era sega gona kina nira isulu rakorako mera tokari ena veitikotiko vakaviti.

Ia e dodonu kina me sa veisau na veivakarau eso ka sega ni veiganiti kei na gauna qo, ia e sega ni dodonu me veisau na vei vakarau se itovo ka kilai tani ga kina na itaukei. O koya gona ke dua na cauravou, turaga, goneyalewa se marama e curuma e dua na koro vakaviti ena kilai tani ga ena itovo kei na ivalavala ni bula e vakaraitaka. E sa ka bibi kina nida bula taka na noda itovo, kei na ivalavala dina na itaukei, qo eda kilai tani kina.

Na iTovo kei na iVakarau e Lomanivale:

Na vale sa itikotiko ni tamata ka dodonu me rokovi ka dokai. Ni sega ni rokovi se dokai e dua na vale, e kena ibalebale oya ni sa beci ka vakawaletaki na itaukei ni vale oya. Na noda vale na itaukei e macala vinaka sara tu ga na veika e dodonu se rakorako me vakayacori kina. E tu tale ga na veika e sega ni rakorako me vakayacori kina. Na veika e vakayacora e dua na gone ena dua na vale sa ivakaraitaki ni nona ivakarau ka rawa ni vakatokai kina na gone me gone a vakavulici mai nodratou se sega ni vakavulici mai nodratou.

E liu, nida curu ina dua na vale eda sega ni tukituki. Eda sa curu ga yani, dabe e yasa ni katuba volekata na watinibou. Ia keda vakarau curu ina dua na vale eda veiwekani vakavoleka sara, eda na tu ga yani e tuba ka kaci yani ivale me va qo: "momo" se "ganei" se "tavale" se "tamaqu levu" se "tukaqu" se yaca cava tale ni veiwekani eda veiwekani kina.

E daidai, sa veisau na itaratara ni vale. Na isogo sa duidui sara mai na kena e liu ka da sa dau tukituki taumada ni se bera nida curu ivale. Na tukituki e ivakarau vakavalagi ka da sa vakayagataka tiko ena gauna qo me veiganiti kei na veivale vakavalagi. Nida sa curu yani i vale meda dabe sara, meda dabe toka ga e rā me yacova na gauna sa qai tukuni kina meda toro yani i cake.

Sa tu na veika e matau ka rakorako me vakayacori e lomanivale. E dodonu meda dabe toka ga vakadua ka toka vakamalua. Na gone kosakosa e sega so ni taleitaki na gone vosalevu eda sevaka kece. Ia, na cava na veika e sega ni dodonu meda cakava e lomanivale?

- i) E tabu na tucake vakaveitalia e lomanivale
- ii) E sega ni rakorako meda veilakoyaki e lomanivale
- iii) E tabu na qito e lomanivale
- iv) E sega ni dau caka na kana ena vanua e caka kina na moce
- v) E tabu ni kalawaci e dua na tamata
- vi) E tabu ni o dabeca na ilago ni vale

Na Tiko Vakalewe Levu e lomanivale:

Nida tiko vakalewe levu e lomanivale, e dodonu sara meda qarauna na noda idabedabe. Eda sega tale ga ni dau dabe vakaveitalia. Ena vale vakaviti e kilai vinaka sara na vanua eda dui dabe kina ka ni qo e vakatau mai na isā ni vale. Na katuba ena vakayagataki, sa ikoya na katuba i sue. Ena tiko veiososoti va qo, ena dau rogoci kina na vosa vakarokoroko qo "tilou".

Nida vinakata meda lako sivita e dua na tamata e lomanivale, eda na vakarogotaki taumada vua na tamata oya. Sa na qai solia na galala na tamata oya ka da na lako vakalairoro yani e dakuna ka cavuta na vosa oya "tilou". Ke mani dua na gauna eda via tara kina e dua na ka e toka e delana se e cake vua e dua na tamata, eda na vakarogotaki taumada vua. Ni sa vakadonuya o koya eda na qai tucake ka tara mai na ka oya, a lako vata tale ga na noda kaya "tilou". Nida sa tara rawa mai na ka oya, eda na dabe ka vakacobocobo.

Na Kana Vakavuvale

E dua na ka rairai bibi dina nida raica e dua na matavuvale niratou kana toka ena nodratou ibe ni kana ena loma ni nodratou vale. Mai ulu ni kanakana o tama ni gone ka ratou qai veiyatuyatuni mai na gone me vakatau mai na yabaki ni nodratou bula. E ke, ke qase duadua na yalewa e rau sa na toka vata ga yani e ra kei tinadratou. Ni sa oti na kana me sa caka na vuluvulu, ena liu taumada o tamadratou ka ra qai veitarataravi mai me vaka ga na ituvatuva ena ikanakana. E ka ca na didi ena gauna ni kana ka ni qo e ivakaraitaki ni gone Kocokoco. E tabu tale ga na kana colacola e lomanivale. Sa dodonu ga meda dau vakavinavinakataka na kakana eda kania ena gauna eda sa kana oti kina.

Na yavu ni veidokai, veilomani kei na veirokovi vakaveitacini sa bucini sara ga mai na ikanakana ka ratou veiraitaka ena veilomani na kedratou na veitacini ka ratou sa vakavulici kina meratou taura dei na ivakarau qo me ivakarau ni nodratou bula. E laurai qo vei ira era vakatacini ka nira dau maroroya se vakavoca eso na veika era vakayagataka me kedra se nodra na tacidra.

Na iTovo se na iVakarau me Taurivaki nida tiko e Lomanikoro:

Na itovo se na ivakarau e dodonu meda taurivaka nida tiko e lomanikoro se na itovo e lomanikoro. Mevaka nida sa yaco tiko yani qo na gauna ni marau ena yaga meda na nanuma vinaka na veika e vakamacalataki tiko yani qo me baleta na itovo kei na ivakarau e dodonu meda vakaraitaka nida tiko ena dua na lomanikoro.

Ena dau dokai vakalevu na turaga ni dua na koro. Ena kilai tani na nona vale ena lomanikoro ni na lai tu tani sara mai vakatikitiki me qarava tu mai na lomanikoro. Na kena yavu ena caka sara me cecere duadua ena sega tale ni dua na yavu me sivia na kena cere. Ni so na vulagi era yaco yani ina koro, era na lai tama taumada e nona vale na turaga (vale levu) ni se bera nira lai curu ina vale era lako tiko kina se ra lai vakaicili kina. Nira tiko e lomanikoro era qarauna sara mera rokova, dokā na turaga kei ira na lewenikoro, ena nodra itovo. Qo eso na ka e vakatabui ena lomanikoro:

- 1) Na curuma se takosova na lomanibai e valelevu
- 2) Na colaiyāyā e lomanikoro
- 3) Na taubeni tauwelu kei na isulu
- 4) Na dumu iviu, na vakaisala
- 5) Na kaci (vakavo ga o Turaganikoro), na kaikaila, na vakasāusa
- 6) Na kana colacola
- 7) Na veisāvosa, vosalevu vei ira na qase cake vei keda.

E dua na ka eda na qarauna vinaka tale ga na noda isulusulu me veiganiti kei na noda itovo ni bula vakaitaukei. Meda tokara na isulu e taqomaki ka maroroi kina na yagoda.

E daidai e okati tale tu ga na veikoronivulu curuibure me dua na koro. E tiko o ira na iliuliu ni Koro, na Qasenivuli Liu. Tiko o ira na liganicakacaka, na dauniveiqaravi e loma ni valenivuli, e tautuba, e valenikuro, valeniwai. E tiko eso na ka e tabu nida vakayacora me vaka na vakaisala, na kaci, na kana colacola. Eda na daramaka tale ga na isulu rakorako nida curuma yani na veikoronivuli qō.

E vica tale ga na ka ena yaga sara vakalevu meda kila vinaka; qo eso na veika e vakatabui meda cakava:

- 1) Na tarā na ulu ni dua na itaukei
- 2) Na kurau se karaca e dua tale na tamata
- 3) Na vakatabaikelekele
- 4) Na ravi ena lalaga ni vale o vulagi kina
- 5) Na vakamaduataka e dua

- 6) Na vosa vua na vulagi ni tiko na turaga. Era na veivosaki ga o ira na dabe tikiva toka na turaga.
- 7) Na veivosaki kei ira na dabe tiko yani erā ena gauna ni gunu yaqona ni dabe toka na turaga
- 8) Na vakaivāvā e lomanivale
- 9) Na cakava lō e dua na ka ni se bera nida vakaraitaka vei ira na tiko me vaka 'Au sa tatau meu sa gole' ni bera nida qai curu yani ituba.

E dua tale na ivakamacala ni itovo eda kilai tani kina oya na itovo vakaveitacini, veiganeni, veivugoni, veitavaleni. Me vaka ni sa toso sara tiko na gauna ka sa veiveisau sara tiko mai na noda itovo ni bula sa vaka me yali yani se da sega tu ni kila na noda isema ka sa vaka me kaci vakaveitalia ga na tamata sa sega ni kilai na veiganeni, na veitacini, na veivugoni. O koya gona ena rairai vinaka me na vakamacalataki tale mada yani vei keda me rawa nida kila ka taurivaka tale ena gauna qo.

Na iTovo ni Veikacivi:

E noda itovo na dau sureti se kacivi ira na lako sivita na noda vale ena gauna ni kana.

Na itovo Vakaveitacini:

Na veitacini ena loma ni dua na vuvale sa iratou na sucu mai na dua na tina, dua tale ga na tamadratou. Eratou veitacini tale ga na gone kevaka eratou duidui tina, ia ratou tama vata. Na itovo Vakaveitacini na veilomani, veivakaliuci ena veigauna taucoko. O koya e qase ena lomani ratou na tacina, lewai iratou tale ga. O ratou na gone, ratou na vakarorogo, talairawarawa, ka vakaliuci koya na qase. Ke caka e dua na nodratou veivosaki ena liutaka na nodratou veivosaki o koya e qase duadua veiratou na veitacini.

Na itovo Vakaveitacini ena loma ni dua na itokatoka e totoka nida sarava. Rau na veirokorokovi tiko na gonetaganeni e veitacini na tamadrau sega kina na vosa veiwali. Rau na qai veivosaki ga kevaka e sa sega sara ga ni levei rawa. Ena lekaleka na nodrau veivosaki, taumalua ena veivakarokorokotaki kei na veivakaliuci.

Na itovo ni Veiganeni:

E rau veiganeni e dua na gonetaganeni kei na goneyalewa, dua na tamadrau, dua tale ga na tinadrau. Rau veiganeni tale ga e dua na gonetaganeni kei na dua na goneyalewa e veitacini na tamadrau se veitacini na tinadrau. Qo na veiganeni drēdrē ni rau veitabuki. E tabu me rau veivosaki, tabu sara na veiwali. Tabu na veidramaki sulu se ivava sabisabi, tabu na vakayagataka vata na nona iyaya e dua veirau, me vaka na itauwelu, iyaya ni moce, iseru. Tabu na vakaicili vata ena dua na vale, tabu na veitaratara, tabu sara mada ga me vosa veiwali tiko e dua vei rau ni rogo tiko na ganena. E dravusakulukulu sara me rau qai tiko taurua ga ena dua na vanua baleta ni rau sa na tokatoka vakacā ruarua tiko. Kevaka rau mani toka vakairau ga rau na dui sagā sara me mai tomani rau e dua tale, ke mani gone lailai sara me mai vakamātautaka na tiko vakaveiganeni oyā.

Na itovo ni Veivugoni:

E tiko tale e dua na veitabuki ena noda itovo na itaukei, oyā na veitabuki ni veivugoni. E rau veivugoni e dua na tagane kei na luvei ganena; rau veivugoni tale ga e dua na yalewa kei na luvei ganena. Dua tale na veivugoni, oyā o tagane kei na itubutubu nei watina. Dua tale, o yalewa kei na itubutubu nei watina. Da taura mada e dua na matavuvale me kena ivakaraitaki.

E rau veiwatini o Osea kei Savaira, rua na luvedrau o Sireli kei Ana. Rau dui vakavakawati. Watī Sireli o Taufā, luvedrau kina o Jope. Wati Ana o Navi, luvedrau kina o Sera. E rau veivugoni o Osea, na tamai Sireli kei Taufā na watī Sireli. Dua tale na veivugoni o Savaira na tinai Ana kei Navi na watī Ana. Tiko tale eso na veivugoni ena loma ni matavuvale vata qō. E tabu vei ira qō na veivosaki. Tabu na veidaramaki isulu. Tabu mera vakayagataka vata e dua na ka. Qō e dua na veiwekani e bibi kina na veirokovi kei na veivakaliuci.

E dua tale na itovo ni veiwekani na itovo vakaveitavaleni:

Rau veitavaleni e dua na tagane kei na wati ganena. Rau veitavaleni tale ga e rua kevaka e rau veiganeni e dua vei rau na nodrau itubutubu, oyā me dua e luveni tagane, luveni yalewa o kena ikarua. Meda lesuva tale mada na matavuvale nei Osea kei Savaira, au sa vakaraitaka oti. Rau

veiganeni tiko eke o Sireli kei Ana. Na luvei Sireli o Jope, luvei Ana o Sera. Rau veitavaleni eke o Jope kei Sera baleta ni rau veiganeni o Sireli na tamai Jope kei Ana na tinai Sera.

Na veitavaleni e dua na veiwekani lasa ni rawa ni rau veivosalevutaki. E rau vakatarā na veika kece e vakatabui ena veiganeni.

Ena kedra itukuni na vudā e rau veicavu kina na veitavaleni, o Paula na luvei Buisavulu, na dra tabu (se ulumatua) nei Lutunasobasoba kei Rokomautu, o koya e qase veiratou na luvena tagane.

Mai Bau e rawa sara ga ni rau vakasaurārātaki na veitavaleni me rau vakawati. E dua na ivosavosa era dau kaya vei ira na tavaledra na tagane oya 'o sa watiqū tu ni se bera ni o qai sucu.' Oya na vuna e vakatokai na veitavaleni me 'mataniveiwatini'. E se caka tiko mai Naitasiri, Namosi kei Tailevu na veiwatini vakaveitavaleni.

Mai Ra, era a dau vakawati vakaveitavaleni tale tu ga e liu. Ia, ra raica ni mai kune kina na leqa ni malumalumu ni vakasama vei ira na gone baleta na dra e tiko, se sosoko kina na dra ni veiwekani. Sa sega ni caka tiko ena gauna qo.

E sega ni caka na veiwatini vakaveitavaleni mai Yasawa, baleta ni rau se okati na veitavaleni me rau vu mai na dua tiko ga na vuvale.

Ia, oya e liu. Era a dau maroroya na noda veiwekani o ira na tukada, ra kilā na vanua era vosa doudou kina kei na vanua era Vakatabu kina. E sa duidui sara vakalevu kei na gauna eda sa bula tiko kina qo. Sa sega ni kilai na isema ni veiwekani da dau kilai tu kina e liu, sa vosa ga vakaveitalia na tamata, sa sega ni kila na vanua e dodonu meda vakatabu kina (meda kua ni vosa kina). O koya gona eda sa tataunaki tiko yani kina meda kila vinaka na noda isema, na vanua e dodonu meda sema kina, na vanua e dodonu meda vosa kina kei na vanua eda vakatabu kina. Me vaqacacotaki tale na isema kei na iTovo ni Veiwekani, na iTovo e Lomanikoro, na iTovo ni tiko e lomanivale.

Ena kilai tani ga e dua na itaukei ni taurivaka ka kila vinaka na nona itovo kei na nona vosa.

Vinaka Vakalevu